

Politeja

Nr 3(84), 2023, s. 173-182

<https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.84.14>

Licencja: CC BY-NC-ND 4.0

Sabina GIERGIEL 

Uniwersytet Jagielloński

sabina.giergiel@uj.edu.pl

PRZECHWYCIĆ TRAUMĘ, CZYLI ALEKSANDRA PETROVA OPOWIEŚĆ O SERBSKIM CIERPIENIU

ABSTRACT

To Seize the Trauma: Aleksandar Petrov's Story about the Serbian Suffering
The paper focuses on Aleksandar Petrov's novel *Kao zlato u vatri*, originally published by this Serbian author in 1998. The novel's main characters represent diverse ethnic groups inhabiting the Balkans (Jews, Serbians, Russians), and their fortunes intertwined with the tumultuous events of 20th century history, namely WWII and the Yugoslav Wars of the 1990s. The primary objective of the article is to address the question of whether it is feasible to apply Michael Rothberg's model of multifaceted memory in a scenario involving distinct memory communities (such as Serbs, Croatians, and possibly Jews), characterized by a specific proximity (primarily territorial, historical and rooted in past coexistence within one national entity) and where relations are predominantly shaped by unresolved past grievances and mutual accusations of guilt.

Keywords: Serbia, Aleksandar Petrov, multidirectional memory, literature

Słowa kluczowe: Serbia, Aleksandar Petrov, pamięć wielokierunkowa, literatura

Niniejszy tekst ma charakter próby. Polegać ma ona na sprawdzeniu możliwości zastosowania koncepcji pamięci wielokierunkowej Michaela Rothberga¹ do odrębnych wspólnot pamięciowych, których specyfikę wyznacza bliskość (przede wszystkim terytorialna, historyczna i związana z niegdysiejszym istnieniem w jednym organizmie państwowym). Pomimo faktu, że Rothberg swoją koncepcję funduje na łączeniu i odnajdowaniu analogii pomiędzy opowieściami dotyczącymi – w znacznej mierze – odległych (przestrzennie i kulturowo) od siebie wspólnot pamięciowych, to zakładamy, że to nie dystans jest warunkiem zaistnienia modelu zaproponowanego przez badacza. Model ten niesie ze sobą pewne nadzieje związane z możliwością urządzenia lepszego wspólnego świata, mobilizuje bowiem do przekształceń w obrębie wspólnot². Tym bardziej więc zastanawia pytanie: czy w ogóle możliwa jest pamięć niewykluczająca w sytuacji, gdy mamy do czynienia ze wspólnotami sobie bliskimi, uwikłanymi we wzajemną przemoc, w których pamięć o przeszłym cierpieniu jest wciąż elementem konstytuującym tożsamość? Na początek przypomnieć należy podstawowe założenia stojące u podstaw koncepcji pamięci wielokierunkowej. W ujęciu autora ma ona być alternatywą dla dominującej pamięci, która oparta jest na współzawodnictwie w cierpieniu. Taki rodzaj relacji wyklucza jakiegokolwiek formy dialogu. Pamięć fundowana jest wówczas na walce o uznanie, z której wyjść można jedynie jako zwycięzca lub jako przegrany. Odpowiedzią na ten model ma – w zamierzeniu badacza – stać się pamięć niewykluczająca, inkluzyjna i pluralistyczna, w której odrębne opowieści o przeszłości wpływają na siebie i wchodzą we wzajemne związki.

Przedmiotem analizy w niniejszym tekście jest wydana po raz pierwszy w Serbii w 1998 roku powieść Aleksandra Petrova *Kao zlato u vatri* (*Jak złoto w ogniu*). Książka w 1999 roku znalazła się na liście utworów nominowanych do najważniejszej nagrody literackiej w Serbii. Pomimo tego nie doczekała się pogłębionej analizy, a jej recepcja ograniczyła się w większości do zwięzłych i dość pobieżnych recenzji.

Główni bohaterowie powieści są przedstawicielami różnych grup etnicznych zamieszkujących Bałkany, a ich losy powiązane są z dramatycznymi wydarzeniami z historii XX wieku. Już ta wstępna i niezwykle ogólna informacja sprawia, że książka wydaje się odpowiednia do próby aplikacji modelu pamięci wielokierunkowej i zbadania potencjalnych możliwości tej koncepcji. Tę początkową intuicję pośrednio potwierdzają fragmenty recenzji poświęconych książce. Ljubiša Jeremić na przykład pisze: *Poprzez wieloaspektowe przedstawienie bałkańskich losów w różnych momentach XX wieku, wykorzystując paralele pomiędzy cierpieniem, jakiego doświadczyli Serbowie, Żydzi i „biali” Rosjanie, Petrov próbuje wskazać na niezwykłą złożoność bałkańskiej historii, a przy tym i na sporą butę, towarzyszącą interwencjom Zachodu w tę właśnie historię*³. Komentator zatem

¹ M. Rothberg, *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce dekolonizacji*, przeł. K. Bojarska, Kraków 2015.

² M. Kobielska, *Pamięć wielokierunkowa po polsku. Wypracowywanie archiwum*, [w:] *Pamiętając komunizm w postkomunistycznej Europie. Pamięć historii i historia pamięci*, red. R. Halili, Ł. Gemziak, Toruń 2021, s. 182.

³ Lj. Jeremić, *Iz recenzija*, [w:] A. Petrov, *Kao zlato u vatri*, Beograd 1998, przekł. własny, s. 419.

wyraźnie podkreśla, że w książce znajdziemy nie tylko opowieść o jednostkowym losie (losach), ale i narrację o naznaczonej traumą przeszłości, której bohaterami są pewne zbiorowości żyjące na terenie byłej Jugosławii. Owymi wspólnotami są Żydzi (przodkowie bohaterki – Laury), Serbowie (których przedstawicielem jest Marko Vidaković – narzeczony Laury) i Rosjanie (reprezentowani przez bezimiennego narratora⁴).

W niniejszym tekście pragnę zastanowić się nad sposobem, w jaki autor modeluje opowieść o cierpieniu występujących w niej zbiorowości (przede wszystkim Serbów i Żydów). Moim celem jest również próba znalezienia odpowiedzi na pytanie, w jakich – względem siebie – relacjach pozostają pamięci o trudnej (naznaczonej traumą) przeszłości (autor powraca do wydarzeń z okresu drugiej wojny światowej). Interesuje mnie zwłaszcza pytanie o to, jak sytuowana jest pamięć o Zagładzie bałkańskich Żydów wobec przeszłości Serbów. Ostatecznym celem tekstu jest jednak wskazanie, że w powieści Petrova dochodzi do manipulacji pamięcią o Holokauście, która zostaje użyta w konkretnym celu, a mianowicie do utrwalenia wyobrażenia serbskiego narodu jako ofiary (zarówno bezwzględniego procesu dziejowego, drugiej wojny światowej, jak i Chorwatów).

Powieść Petrova w swej warstwie fabularnej koncentruje się na dwóch historycznych wydarzeniach, które w sposób szczególny obecne są we współczesnej autonarracji Serbów i Chorwatów. Są to druga wojna światowa (1941-1945) oraz wojna domowa z lat 90. XX wieku⁵. Pod względem struktury zaś powieść można podzielić na dwie części. Pierwsza stanowi jednocześnie jej ramę kompozycyjną. Jest to opowieść snuta przez narratora w latach 90. XX wieku w amerykańskim mieście Pittsburgh i organizują ją przemyslenia dotyczące zarówno otaczającej go rzeczywistości, jak i wojny domowej na Bałkanach, wspomnienia młodości oraz korespondencja z Laurą – córką jego przyjaciółki z dzieciństwa. Część druga (powieść w powieści) nosi tytuł *Rat i nemir* (*Wojna i niepokój*) i została napisana przez fikcyjną bohaterkę – Laurę. Literackie cele bohaterów są w znacznej mierze podobne: zamierzają oni opisać przeszłość. Dla ich (w znacznej mierze autotematycznej) refleksji kluczowy jest fakt, że pragną stworzyć teksty o wydarzeniach, których nie byli świadkami. Prezentowana przez nich rekonstrukcja przeszłości opiera się głównie na przekazie rodzinnym (w przypadku Laury) lub zapośredniczonym przez media (narrator). W tym aspekcie powieści ujawnia się postpamięciowy wątek utworu. Jest on czytelny zarówno w przypadku historii Laury, której fundamentem jest przekaz międzypokoleniowy, jak i w przypadku opowieści stworzonej przez narratora, której podstawowym budulcem jest przekaz medialny i reprezentacje o charakterze publicystycznym⁶. *Rat i nemir* to w znacznej mierze dokumentalna

⁴ Pomimo tego, że obecność wątku rosyjskiego sygnalizują recenzenci i komentatorzy powieści, nie zajmuje on w utworze szczególnie dużo miejsca.

⁵ Okres drugiej wojny światowej na terenie byłej Jugosławii charakteryzowały silne konflikty wewnętrzne, które swoje uzasadnienie miały nie tylko w odrębności narodowej i religijnej, ale przede wszystkim w odmiennym fundamencie ideologicznym i powiązanych z nią odmiennych koncepcjach państwowości. W tym kontekście zob. *Antišafizam. Pred izazovima savremenosti*, red. M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad 2012; T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020.

⁶ Klasyczne już ujęcie problematyki postpamięciowej zaproponowała Marianne Hirsch, zob. też, *Family Frames. Photography, Narrative, and Postmemory*, Cambridge 1997. Po polsku ukazał się fragment

opowieść o losie ciotki autorki – Moniki. Po względem chronologicznym rozpoczyna się ona w roku 1880, kończy zaś w 1943 (śmierć stryja). W tekście Laury śledzimy co prawda dzieje rodziny, ale to dzieciństwo Moniki, opis jej charakteru, zdolności i zainteresowań, których kulminacją są studia w Paryżu i życie w kręgu paryskiej, a następnie belgradzkiej bohemy artystycznej, są osią opowieści. Najważniejszą częścią postpamięciowej historii rodzinnej jest jednak pobyt w obozie Jasenovac. Został on utworzony w 1941 roku na terytorium profaszystowskiego, marionetkowego państwa chorwackiego (NDH). Opowieść Laury rozpoczyna się opisem śmierci Moniki w miejscowości Gradina, będącej jedną z satelit kompleksu obozowego. *Rat i nemir* kończy się dokumentalnym podrozdziałem pt. *Jasenovac*. Składają się na niego fragmenty wspomnień żydowskich więźniów obozu⁷, które zawierają obrazy okrucieństw, jakich dopuszczano się w obozie (śmiertelne pobicia metalowymi prętami czy deskami, praca ponad siły, głód, celowe wrzucanie więźniów do rzeki, topienie w płytkim dole z wodą). Należy zaznaczyć, że pogląd, jakoby Jasenovac był obozem, w którym mordowano w szczególnie bestialski sposób, podtrzymywała (i wciąż podtrzymuje) najpierw jugosłowiańska, a teraz serbska kultura.

Zarządzany przez chorwackich ustaszy, kompleks obozowy Jasenovac stanowi najważniejsze miejsce Zagłady w okresie drugiej wojny światowej na terenie byłej Jugosławii⁸. Ginęli tam Żydzi, Serbowie, Romowie i przeciwnicy polityczni ustaszowskiego reżimu⁹. Dziś jest kluczowym miejscem w serbskiej i żydowskiej kulturze pamięci, jak również wciąż pozostaje źródłem konfliktów oraz dyskusji pomiędzy przedstawicielami Serbów i Chorwatów, których symbolem jest spór o liczbę ofiar¹⁰. W powieści Petrova na pamięć o ustaszowskim obozie nakłada się wspomnienie wojny domowej

książki: taż, *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań 2010, s. 247-280.

⁷ Zbiór *Sećanja Jevreja na Jasenovac*, z którego korzystał Petrov, ukazał się w Jugosławii w 1972 r. Za: K. Vidaković Petrov, *Rethinking the Holocaust Novel in Yugoslavia: From Hinko Gottlieb to Aleksandar Petrov's Novel „Like Gold in Fire”*, [online] https://www.academia.edu/66595848/RETHINKING_THE_HOLOCAUST_NOVEL_IN_YUGOSLAVIA_FROM_HINKO_GOTTLIEB_TO_ALEKSANDAR_PETROVS_LIKE_GOLD_IN_FIRE, 29 VIII 2022.

⁸ Więcej na temat obozu zob. m.in. S. Giergiel, *Pamięci nieukożone. Wokół upamiętniania ofiar w Serbii i Chorwacji (Jasenovac, Bleiburg i belgradzkie Sajmište)*, „Porównania” 2016, nr 19, s. 130-149; M. Fal-ski, T. Rawski, *Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: miejsca pamięci a dyskurs publiczny*, [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M. Owiński, Kraków 2013, s. 193-214; S. Giergiel, K. Taczyńska, „...*Lazy Water Covers Everything and the Digestion Starts...*”: *Nature in the Literary Representations of the Jasenovac Concentration Camp Complex*, w druku.

⁹ Zasadnym wydaje się przypisanie temu miejscu symbolicznej funkcji węzła pamięci, w którym zachodzą na siebie różne, przynależne do odmiennych porządków, nigdy niepołączone ze sobą całkowicie problemy, hierarchie i związane z nimi pytania dotyczące trudnej przeszłości. Terminu „wielokierunkowy węzeł pamięci” używa Rothberg w swoim tekście, zob. tenże, *Między Paryżem a Warszawą. Pamięć wielokierunkowa, etyka i odpowiedzialność historyczna*, przeł. T. Bilczewski, A. Kowalcz-Pawlik, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, red. T. Szostek, R. Sendyka, R. Nycz, Warszawa 2013, s. 161-188.

¹⁰ Obie strony sporu manipulują liczbą ofiar (chorwaccy nacjonaliści minimalizują liczbę do 40 000, niektórzy serbscy historiografowie piszą zaś o 700 000).

w Jugosławii¹¹. Instrumentalne zestawienie losów Żydów i Serbów doszło do głosu szczególnie mocno w serbskiej historiografii i literaturze w ostatniej dekadzie XX wieku. Pojawiająca się wówczas w przestrzeni publicznej Serbii holokaustowa metaforyka służyła reinterpretacji pozycji własnej i obrazu innego¹² (wroga). Po dziś dzień jest wykorzystywana w dyskursie nacjonalistycznym.

Ale powróćmy w tym miejscu do powieściowej fabuły. Laura ostatecznie pisze o okresie międzywojennym, o drugiej wojnie światowej i Zagładzie bośniackich Żydów. Narrator zaś pragnie stworzyć utwór o jugosłowiańskiej wojnie domowej, o której wieści docierają do niego za sprawą przekazów telewizyjnych i listów. Pomimo tego, że opisywane wydarzenia dzieli sześć dekad, Petrov akcentuje paralele pomiędzy nimi. Anonimowy narrator zestawia na przykład ze sobą zniszczone miasta. W jego pamięci pojawiają się obrazy z dzieciństwa, przedstawiające Belgrad bombardowany w 1941 roku przez Niemców i w 1944 roku przez aliantów. Wspomnienia te powracają za sprawą medialnych przekazów o chorwackich miastach, które były niszczone w trakcie wojny w latach 90. XX wieku.

Petrov, budując paralelę między drugą wojną światową a jugosłowiańską wojną domową, wyznacza swoisty sojusz pomiędzy opresjonowanymi. Oprawcami Moniki (oraz członków jego najbliższej rodziny) są bowiem chorwaccy ustasze. Inny bohater powieści, Marko Vidaković, również pochodzi z rodziny, którą dotknęły surowe represje w państwie NDH. Ten wywodzący się z Hercegowiny Serb, student literatury i pisarz, cierpienie przodków przedstawia w opowiadaniu, w którym prezentuje śmierć swojego dziadka, babki oraz wuja i ciotki. Marko, opierając się na przekazie międzygeneracyjnym, rekonstruuje wydarzenia z czasu wojny, tj. bestialskie morderstwo przodków. Publiczne czytanie fragmentów opowiadania przez bohatera wywołuje oburzenie i sprzeciw sympatyków komunizmu. Marko bowiem, pisząc o masakrze dokonanej na ludności cywilnej, a zwłaszcza wskazując na etniczną tożsamość i polityczną przynależność sprawców (chorwaccy ustasze), naruszył tabu obowiązujące w powojennej Jugosławii: zakazane były wszelkie narracje podważające unifikacyjny projekt jugosłowiański.

Proponuję zatrzymać się w tym miejscu na opisie ostatnich chwil przodków Marka. Jego dziadek był popem w zamieszkałej przez Serbów wsi, do której przybyli ustasze w celu przekonania prawosławnych do konwersji. Sprzeciw popa wywołuje ich wściekłość, której kulminacją jest upokarzanie przodka Marka. W powieści następuje opis brutalności funkcjonariuszy nowego porządku, w którym autor częściowo nawiązuje do scen znanych z opowieści i fotografii o spotkaniu tradycyjnych Żydów z nazistami (obcinanie brody i golenie ofiary). Ostatecznym aktem bestialstwa jest wydłubanie oczu i gwałt na popadzi, a następnie zamordowanie członków rodziny i mieszkańców wsi.

¹¹ Jest to zgodne z niejednokrotnie wykorzystywanym (zarówno w interesującym nas regionie, jak i poza nim) uogólnieniem, jakoby wojny z lat 90. XX w. były swoistym dokończeniem czy rozwinięciem konfliktu z okresu drugiej wojny światowej.

¹² D. MacDonald, *Globalizing the Holocaust: A Jewish 'Useable Past' in Serbian Nationalism*, „Portal” 2005, no. 2; zob. J. Čulibrk, *Historiography of the Holocaust in Yugoslavia*, Belgrade 2014, s. 26.

Opis makabrycznej zbrodni dokonanej na serbskiej rodzinie jest fundamentem, na którym budowana jest wspólnota ofiar. Laurą (przypomnijmy: potomkinię Żyda zamordowanego w Jasenovacu) *wstrząsnęło podobieństwo losów* [...]. *I niektórych członków jej rodziny zarżnięto i zalano wapnem. Innych uduszono gazem, a ich nagie ciała wrzucono jak kłody do pieca*¹³. Petrov w cytowanym zdaniu zdaje się stawiać znak równości pomiędzy losem członków obu narodów. Sojusz serbsko-żydowski oparty jest na zbieżności w doznanym cierpieniu (poziom ofiar), jak również na fakcie, że w obu przypadkach sprawcami byli chorwaccy ustasze. Takie pozycjonowanie ofiar sprzyja tworzeniu wspólnoty pamięci skonsolidowanej wokół figury wroga. W powieści wyraźnie wyeksponowany został serbski punkt widzenia tragedii, ofiar i cierpienia, a ich symbolem jest Jasenovac. U Petrova podstawą scalenia żydowskiej i serbskiej opowieści staje się wspólny ciemnyżyciel, połączenie przeszłości (okres drugiej wojny światowej) i teraźniejszości, w której funkcjonują bohaterowie (lata 90. XX w.), otwiera zaś przestrzeń do pośredniego unieważnienia wyjątkowości Zagłady na terenie postjugosłowiańskim. Trudno oprzeć się wrażeniu, że – zamierzonym lub przypadkowym – rezultatem strategii obranej przez Petrova jest podkreślanie winy Chorwatów. A to z pewnością nie służy idei otwartości, sprawiedliwości czy dialogowi, czyli tym wartościom, które przyświecały Rothbergowi podczas tworzenia modelu pamięci wielokierunkowej. Wręcz przeciwnie: sprzyja raczej budowaniu wspólnoty pamięci na fundamencie wspólnego wroga.

W wielu miejscach powieści autor eksponuje antyserbską orientację ustaszy, co oczywiście jest zgodne z prawdą. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na komentarz niemieckiego oficera, który świadczył o przychylności, jaką Niemcy darzą Serbów (wynikać miała ona z podziwu dla ich męstwa). W uwadze tej ujawnia się tendencyjność ideowego sensu tekstu Petrova. Niemcy, a dokładniej naziści, wyraźnie przeciwstawieni są Chorwatom/ustaszom i w tym zestawieniu to ci drudzy wartościowani są negatywnie. Oficer twierdzi mianowicie, że Serbowie staną się ofiarami Chorwatów i w ten sposób odpłacą im za historyczne krzywdy. *Ciężki los czeka Serbów, gdy nas już tu nie będzie!*¹⁴ – ostatecznie konkluduje oficer. W serbskiej perspektywie, odmiennie niż w tradycji polskiej, w czasie drugiej wojny światowej wrogiem był obok nazisty przede wszystkim ustasza. Znamienny jest tutaj inny fragment, w którym powieściowy narrator opowiada o początkach serbskich czasopism w USA. Przywołuje w tym kontekście numer z 4 listopada 1941 roku amerykańskiego „Srbobrana”, w którym ukazał się tekst *Rzeź Serbów w „Niezależnej” Chorwacji*. Można w nim było przeczytać, że *w ciągu czterech miesięcy w bestialski sposób wymordowano 180 000 członków serbskiego narodu i duchownych*¹⁵. Widać

¹³ A. Petrov, *Kao zlato u vatri*, s. 39. Laura podkreśla podobieństwa między nią a Markiem. Są to na przykład podobne tradycje kulturowe, w których się wychowali. W przypadku dziewczyny jest to tradycja *romancero* – hiszpańskich romanc, z którymi zapoznawała się za pośrednictwem swej babki Sary, dla Marka zaś jest to południowosłowiańska twórczość ludowa. W uwadze rzuconej mimochodem ujawnia się kolejny poziom powinowactw pomiędzy przedstawicielami obu narodów. *Tamże*, s. 54.

¹⁴ *Tamże*, s. 223.

¹⁵ *Tamże*, s. 378. Narrator dodaje ponadto, że jeden z czołowych serbskich modernistów, Jovan Dučić, w czasopiśmie „Amerikanski Srbobran” opublikował kilka wierszy nawiązujących do tych wydarzeń. Osią konstrukcyjną jednego z cytowanych utworów jest motyw zdrady i cierpienia serbskiego narodu.

zatem wyraźnie, że narrator nieustannie podkreśla antyserbską orientację Chorwatów, przywołując w tym celu odpowiednie wydarzenia z historii. I tak, cofając się w czasie do początków obecności Serbów w Stanach Zjednoczonych, przypadających na przełom XIX i XX wieku¹⁶, wspomina o spotkaniu serbskich emigrantów z chorwackimi przybyszami. Za sprawą swego bohatera Petrov ironicznie je komentuje: *Serbowie się do nich [Chorwatów – przyp. S.G.] przyłączyli z otwartymi sercami, ale z zamkniętymi oczami. [...] Oczy im otworzyły demonstracje franciszkanów i pogromy Serbów w Zagrzebiu z końca XIX w. i początku tego. Również tutaj [...] chorwaccy bracia ich przekonywali, że nie są Serbami, ale Chorwatami wyznania prawosławnego. [...] I że byłoby dla nich najlepiej, gdyby się przyłączyli do tego prawdziwego, ichniejszego, katolickiego*¹⁷.

Po raz kolejny Petrov eksponuje model konfrontacyjny, wzmacniając tym samym stabilność tożsamości ufundowanej na pamięci o doznanej krzywdzie. Krzywdzie, która nieustannie się odradza, domagając się zadośćuczynienia, co oczywiście nie jest niczym nowym. Antycypacja przeszłości w terażniejszości jest bowiem dość powszechnym modelem pamięciowym (nie tylko na terenie postjugosłowiańskim).

Jak to już zostało powiedziane, serbski pisarz tworzy w powieści wielopoziomowe korespondencje i sojusze pamięci¹⁸. W tym miejscu skoncentruję się na odwołaniu do topiki holokaustowej. Motyw ten jest wart uwagi również dlatego, że za jego pomocą pośrednio wyrażone zostaje przekonanie o serbskiej odpowiedzialności za wydarzenia z lat 90. XX wieku. Odczytanie tego przesłania wymaga jednak od odbiorcy uruchomienia pewnej wiedzy naddanej, kontekstowej, która związana jest z pochodzeniem fotografii, o której mowa w powieści. Wzmiankuje się o niej podczas rozmowy toczonyj w obłożonym Sarajewie. Autor w tym fragmencie przywołuje dość oczywiste konotacje, jakie w europejskiej kulturze wiążą się z drutem kolczastym. Kobiety rozmawiają o wspomnieniach z ogarniętej wojną Bośni, w których widać ludzi za zasiekami z drutu. Przypomnieć należy, że Rothberg postuluje pamięć, która zyskuje znaczenie *w relacji z innymi wspomnieniami przez sieć skojarzeń*¹⁹. A jak zauważa Petrov, tam, *gdzie pojawia się drut kolczasty i wygłodniali wrogowie, tu znajduje się i Auschwitz*²⁰. Kobiety prawdopodobnie rozmawiają o fotografii z okładki tygodnika „Time”, z dnia 17 sierpnia 1992 roku, którą odbiorca bezrefleksyjnie lokuje w imaginarium holokaustowym („traumatyczny powidok”)²¹. Na pierwszym planie znajduje się wychudzony, rozebrany do pasa

Symptomatyczne jest stwierdzenie bohaterki, która zauważa, że wiersz brzmi, jakby był pisany dziś (akcja powieści dzieje się w 1994 r.). *Tamże*, s. 379.

¹⁶ Wówczas do USA przybywa ogromna liczba emigrantów z terenów austro-węgierskich, a więc również z terytorium serbskiej Wojwodiny.

¹⁷ A. Petrov, *Kao zlato u vatri*, s. 371.

¹⁸ I nie wszystkie są tak oczywiste, jak wspólnota wsparta na figurze wroga. Przykładowo Laura odnajduje wyraźne analogie pomiędzy starotestamentowym *Lamentem Jeremiasza*, opisującym klęskę Królestwa Judy po najeździe babilońskim, z rzeczywistością Bośni ogarniętej wojną. *Tamże*, s. 292.

¹⁹ M. Rothberg, *Pamięć wielokierunkowa...*, s. 36.

²⁰ A. Petrov, *Kao zlato u vatri*, s. 311.

²¹ I. Kowalczyk, *Przeciw-historia w pracach Rafała Jakubowicza*, [w:] R. Jakubowicz, *ti tabu dibu daj*, katalog wystawy, Łódź 2007, za: A. Pająckowska, *Zdjęcie*, [w:] *Ślady Holokaustu w imaginarium*

młody mężczyzna, za którym stoi reszta grupy. Od fotografującego oddzielają go zasieki z drutu. Dla porządku dodajmy, że zdjęcie zostało wykonane w obozie Trnopolju²², w którym Serbowie więzili Boszniaków i Chorwatów.

Dla zrozumienia kontekstu i związanego z nim ideowego przesłania powieści nie bez znaczenia pozostaje fakt, że pierwsze jej wydanie ukazało się w 1998 roku, a zatem krótko po jugosłowiańskiej wojnie domowej i rozpadzie wieloetnicznego państwa. Należy przy tym zaznaczyć, że od lat 80. XX wieku na interesującym nas terenie obserwować możemy wyraźne przemiany w rozumieniu przeszłości. Od przełomu lat 80. i 90. eksponowana jest mianowicie wizja serbskiego narodu jako zbiorowości, której istnienie od zawsze naznaczone było cierpieniem²³. Promowanie obrazu narodu serbskiego jako jednej z największych ofiar drugiej wojny światowej (czego symbolem jest Jasenovac) służyło w latach 90. XX wieku do odparcia zarzutów między innymi o ludobójstwo, które pojawiły się w kontekście wydarzeń ze Srebrenicy. Kreowanie obrazu wiecznego zagrożenia, w jakim pozostają Serbowie (wyraźny dyskurs martyrologiczny), było zatem strategią samoobrony (jakby bycie ofiarą miało wykluczać możliwość stania na pozycji sprawcy)²⁴. Dostrzec tu można znaczący wpływ aktualnych kontekstów sytuacyjnych na pamięć i interpretację przeszłości.

Powieść Petrova, budując sojusze pamięciowe i kwestionując zakonserwowaną w europejskiej kulturze hierarchię cierpienia, utrwała stare podziały. Pamiętajmy jednak, że pamięć antagonistyczna *jest silnym, mocno osadzonym w kulturze prądem, wobec którego podpowiadanie agonistycznych bądź wielokierunkowych możliwości może okazać się niewystarczające [...]*²⁵. Może należałoby uznać, że pamięć dialogizująca, niewykluczająca i nieantagonizująca – jakkolwiek moralnie wydawać by się mogła atrakcyjna – ma niewielką szansę zaistnienia we wspólnocie, w której relacje pomiędzy podmiotami oparte są w dużej mierze na nieopłakanej przeszłości i wzajemnych oskarżeniach o nieodkupioną winę. A zatem wbrew temu, co można by sądzić²⁶, aplikacja koncepcji Rothberga jest możliwa jedynie w sytuacji relacji pomiędzy pamięciami odległymi (przestrzennie, historycznie).

kultury polskiej, red. J. Kowalska-Leder, P. Dobrosielski, I. Kurz, M. Szpakowska, Warszawa 2017, s. 475. O fotografii w kontekście zagłady zob. cały rozdział zatytułowany *Zdjęcie. Tamże*, s. 473-506.

²² Organizacja Narodów Zjednoczonych szacowała, że w obozie przebywało około 5 000-6 000 więźniów (w tym kobiety i dzieci). O jego istnieniu opinia światowa dowiedziała się dzięki materiałowi przygotowanemu przez brytyjską wytwórnię ITN. Zob. *Srpski logori u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, [online] <https://croativ.net/srpski-logori-u-bosni-i-hercegovini-1991-1995-17712/>, 28 VIII 2022.

²³ Zob. N. Govedarica, *Zemlja nesigurne prošlosti*, [w:] D. Koračić, T. Banjeđglav, N. Govedarica, *Re-vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Bosni od 1990. godine*, Sarajevo 2012, s. 171-173.

²⁴ J. Subotić, *Genocide Narratives as Narratives-in-Dialogue*, „Journal of Regional Security” 2015, no. 2, s. 187-189.

²⁵ K. Chmielewska, *Pamięć wielokierunkowa i agoniczna a polityka pamięci*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2021, nr 17, s. 427.

²⁶ Maria Kobielska pisze: *Wydaje się, że nie ma mocnych powodów, aby założyć ograniczenie teorii pamięci wielokierunkowej do jakiegoś zakresu czasowego, przestrzennego czy tematycznego*, zob. też, *Pamięć wielokierunkowa po polsku...*, s. 188.

Można ponadto powiedzieć, że w powieści *Kao zlato u vatri* aktualizowane są dwa przeciwstawne modele pamięci: wielokierunkowa i antagonisticzna. Ta pierwsza dochodzi do głosu szczególnie wyraźnie w obrazie więźniów za drutami, który jednoznacznie przywodzi na myśl imaginarium holokaustowe. Druga zaś pojawia się w opowieściach o chorwackiej winie wobec Żydów i Serbów. Przypomnijmy, że pamięć antagonisticzna to twór monologiczny, który *operuje przeciwstawieniem wróg – przyjaciel, dobro – zło, często cechuje ją ksenofobia, dąży do [...] nacjonalistycznego wzmożenia, do wzmocnienia tożsamości, zmusza do jasnego zajęcia stanowiska i opowiedzenia się po którejś ze stron w konflikcie pamięci*²⁷. Trudno oprzeć się wrażeniu, że to właśnie ten drugi model jest w powieści dominujący.

BIBLIOGRAFIA

- Antifašizam. Pred izazovima savremenosti*, red. M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad 2012.
- Chmielewska K., *Pamięć wielokierunkowa i agonizująca polityka pamięci*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2021, nr 17, s. 420-434, <https://doi.org/10.32927/zsim.886>.
- Ćulibrk J., *Historiography of the Holocaust in Yugoslavia*, Belgrade 2014.
- Falski M., Rawski T., *Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: miejsca pamięci a dyskurs publiczny*, [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M. Owiński, Kraków 2013, s. 193-214.
- Giergiel S., *Pamięci nieukożone. Wokół upamiętniania ofiar w Serbii i Chorwacji (Jasenovac, Bleiburg i belgradzkie Sajmište)*, „Porównania” 2016, nr 19, s. 130-149, <https://doi.org/10.14746/p.2016.19.10298>.
- Giergiel S., Taczyńska K., „...*Lazy Water Covers Everything and the Digestion Starts...*”: *Nature in the Literary Representations of the Jasenovac Concentration Camp Complex*, w druku.
- Hirsch M., *Family Frames. Photography, Narrative, and Postmemory*, Cambridge 1997.
- Hirsch M., *Żaloba i postpamięć*, przeł. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań 2010, s. 247-280.
- Jeremić Lj., *Iz recenzija*, [w:] A. Petrov, *Kao zlato u vatri*, Beograd 2002, s. 419-420.
- Kobielska M., *Pamięć wielokierunkowa po polsku. Wypracowywanie archiwum*, [w:] *Pamiętając komunizm w postkomunistycznej Europie. Pamięć historii i historia pamięci*, red. R. Halili, Ł.Gemziak, Toruń 2021, s. 181-202.
- Koračić D., Banjeglav T., Govedarica N., *Re-vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Bosni od 1990. godine*, Sarajevo 2012.
- Kowalczyk I., *Przeciw-historia w pracach Rafała Jakubowicza*, [w:] R. Jakubowicz, *ti tabu dibu daj*, katalog wystawy, Łódź 2007.
- MacDonald D., *Globalizing the Holocaust: A Jewish ‘Useable Past’ in Serbian Nationalism*, „Portal” 2005, nr 2, <https://doi.org/10.5130/portal.v2i2.90>.
- Pajączkowska A., *Zdjęcie*, [w:] *Ślady Holokaustu w imaginarium kultury polskiej*, red. J. Kowalska-Leder, P. Dobrosielski, I. Kurz, M. Szpakowska, Warszawa 2017, s. 473-506.

²⁷ K. Chmielewska, *Pamięć wielokierunkowa...*, s. 426.

- Petrov A., *Kao zlato u vatri*, Beograd 1998.
- Petrov A., *Kao zlato u vatri*, Drugo izdanje, Beograd 2002.
- Rothberg M., *Między Paryżem a Warszawą. Pamięć wielokierunkowa, etyka i odpowiedzialność historyczna*, przeł. T. Bilczewski, A. Kowalcze-Pawlik, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, red. T. Szostek, R. Sendyka, R. Nycz, Warszawa 2013, s. 161-188, <https://doi.org/10.4000/books.iblpan.1100>.
- Rothberg M., *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce dekolonizacji*, przeł. K Bojarska, Kraków 2015.
- Srpski logori u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, [online] <https://croativ.net/srpski-logori-u-bosni-i-hercegovini-1991-1995-17712/>.
- Stryjek T., *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2020.
- Subotić J., *Genocide Narratives as Narratives-in-Dialogue*, „Journal of Regional Security” 2015, no. 2, s. 177-198.
- Vidaković Petrov K., *Rethinking the Holocaust Novel in Yugoslavia: From Hinko Gottlieb to Aleksandar Petrov's Novel „Like Gold in Fire”*, [online] https://www.academia.edu/66595848/RETHINKING_THE_HOLOCAUST_NOVEL_IN_YUGOSLAVIA_FROM_HINKO_GOTTLIEB_TO_ALEKSANDAR_PETROVS_LIKE_GOLD_IN_FIRE.

Sabina GIERGIEL – doktor habilitowana, prof UJ, pracuje w Instytucie Filologii Słowiańskiej UJ, slawistka, serbistka, literaturoznawczyni. Aktualnie jej badania koncentrują się wokół zagadnień związanych z (nie)pamięcią na obszarze postjugosłowiańskim (zwłaszcza w kontekście Holokaustu i powojennych represji wobec Niemców). Członkini Komisji Emigrantologii Słowian przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Kierowniczka i wykonawczyni w indywidualnym Grantcie NCN (Miniatura nr 2019/03/X/HS3/00128). Projekt: *Pamięć o powojennych doświadczeniach Banackich Niemców w transgeneracyjnym przekazie ustnym*. Kierowniczka w projektach finansowanych przez program Inicjatywa Doskonałości UJ: *Rywalizacja w społeczeństwie multietnicznym. Przypadek serbski* (2021-2022) i *Trudne dziedzictwo. Świadek, postronny, sprawca w chorwackiej kulturze pamięci o drugiej wojnie światowej* (2022-2023). Najnowsze publikacje: z Katarzyną Taczyńską *A Non-existent Cemetery: The Memory of Germans in Today's Belgrade* („Memory Studies”, <https://doi.org/10.1177/17506980231170349>), *Rywalizacja o pamięć. Spór wokół upamiętnienia niemieckich ofiar w serbskim Vršacu* („Teksty Drugie” 2021, nr 5), *Closeness or Distance?: Practices Used to Speak About the Sajmište Camp in Cultural Texts* (w: *Jewish Literatures and Cultures in Southeastern Europe: Experiences, Positions, Memories*, red. R. Hansen-Kokoruś, O. Terpitz, Wiedeń 2021).